

ریشه‌ها
پیامدها
شبهات

جنگ
جمل

تألیف: نجم الدین طبسی

| تحقیق: ابراهیم رضائی کلیری و حسن بلقان آبادی |

فهرست مطالب

۱۵	مقدمه مؤلف
۳۹	فصل اول: آغاز خلافت امیر المؤمنین علیه السلام
۴۹	چند نکته مهم
۴۹	نکته اول: بیعت تمامی مردم با علی علیه السلام
۵۰	نکته دوم: توصیف بیعت
۵۸	نکته سوم: طلحه اولین بیعت‌کننده
۵۸	نکته چهارم: اختیاری بودن بیعت با امیر المؤمنین علیه السلام
۶۴	نکته پنجم: بیان فضائل امیر المؤمنین علیه السلام در روز بیعت
۶۸	نکته ششم: مخالفین از بیعت با حضرت علی علیه السلام
۷۰	مطلوب اول: تخلف از بیعت یا تخلف از حضور در جنگ!
۷۴	مطلوب دوم: عدم حضور در بیعت عمومی در مسجد
۷۴	مطلوب سوم: وارد نشدن ضرر به بیعت عمومی
۷۵	مطلوب چهارم: مشکلات شخصیتی و انگیزه‌های سیاسی مخالفین
۷۵	بهانه‌ها و عوامل تخلف عبدالله بن عمر
۸۷	بهانه‌ها و عوامل تخلف سعد بن ابی وقار
۹۳	بهانه‌ها و عوامل تخلف محمد بن مسلمه
۹۰	بهانه‌ها و عوامل تخلف اسامه بن زید
۹۷	بهانه‌ها و عوامل تخلف حسان بن ثابت شاعر
۹۸	بهانه‌ها و عوامل تخلف نعман بن بشیر انصاری
۱۰۳	بهانه‌ها و عوامل تخلف کعب بن مالک
۱۰۴	بهانه‌ها و عوامل تخلف عبدالله بن سلام
۱۰۵	بهانه‌ها و عوامل تخلف زید بن ثابت
۱۰۸	بهانه‌ها و عوامل تخلف صهیب بن سنان رومی
۱۰۹	بهانه‌ها و عوامل تخلف فضاله بن عبید
۱۱۰	بهانه‌ها و عوامل تخلف کعب بن عجره
۱۱۱	بهانه‌ها و عوامل تخلف ولید بن عقبه، مروان بن حکم و سعید بن عاص
۱۱۲	نکته هفتم: علل اصرار بر عدم پذیرش خلافت توسط علی علیه السلام

۱. مهیا نبودن زمینه خلافت	۱۱۳
۲. شیفته حکومت نبودن	۱۲۰
۳. اقام حجت	۱۲۱
۴. کاهش تأثیر تبلیغات بنی امية مبنی بر قتل عثمان	۱۲۲
۵. فراهم نبودن شرایط	۱۲۲
۶. برنامه ریزی برای قبول شروط امیر المؤمنین علیه السلام	۱۲۳
نکته هشتم: علل پذیرش خلافت توسط حضرت علی علیه السلام	۱۲۳
نکته نهم: امامت الهی است و نه انتخابی	۱۳۰
فصل دوم: علل وقوع جنگ جمل	۱۳۵
۱. حاکم کردن ارزش‌های الهی در جامعه	۱۳۷
۲. عدالت اقتصادی امام علی علیه السلام	۱۴۰
عدالت امیر المؤمنین علیه السلام از زبان سوده همدانیه	۱۵۰
حساسیت امیر المؤمنین علیه السلام نسبت به بیت المال	۱۵۷
آ. ذخیره نکردن اموال بیت المال	۱۵۸
ب. تقسیم همه چیز حتی اشیاء جزئی	۱۵۹
۳. کینه و دشمنی نسبت به حضرت علی علیه السلام	۱۶۰
آ. کینه‌های عایشه نسبت به امیر المؤمنین علیه السلام	۱۶۱
ب. کینه‌های طلحه و زبیر نسبت به امیر المؤمنین علیه السلام	۱۶۴
ج: کینه‌های عبدالله بن زبیر	۱۶۵
د: کینه‌های مروان نسبت به امیر المؤمنین علیه السلام	۱۶۶
۴. قدرت طلبی سران فتنه	۱۶۸
۵. دنیاگرایی و مال دوستی	۱۷۲
پیشنهاد مالی عثمان به حضرت علی علیه السلام	۱۷۸
سیره برخی افراد در امور مالی	۱۸۰
مقاومت ابوذر در برابر تطمیع عثمان و معاویه	۱۸۰
ابورافع مسئول بیت المال امیر المؤمنین علیه السلام	۱۸۳
ابوالاسود دوئلی و حلوای معاویه	۱۸۴
۶. فتنه انگیزی معاویه	۱۸۵
نامه مروان به معاویه و شرح قتل عثمان	۱۸۶
آ. طرح خونخواهی معاویه از خلیفه مظلوم	۱۸۹

۱۹۳	ب. نامه‌های معاویه به مخالفین امام علی علیهم السلام
۱۹۴	نامه معاویه به طلحه
۱۹۴	نامه معاویه به زبیر بن عوام
۱۹۷	نامه دوم معاویه به زبیر
۱۹۹	نامه معاویه به مروان بن حکم
۲۰۰	نامه معاویه به سعید بن عاص
۲۰۱	نامه معاویه به عبدالله بن عامر
۲۰۲	نامه معاویه به ولید بن عقبه
۲۰۳	نامه معاویه به یعلی بن امیه
۲۰۶	۷. بہانه‌های واهی
۲۰۶	۸. خونخواهی عثمان
۲۰۶	نقش عایشه در قتل عثمان
۲۱۲	نقش طلحه و زبیر در قتل عثمان
۲۱۷	نقش معاویه در قتل عثمان
۲۲۱	دخالت نداشتن حضرت علی علیهم السلام در قتل عثمان
۲۲۷	ب. امر به معروف و نهی از منکر
۲۹۲	ج: اصلاح امت پیامبر ﷺ
۲۳۷	فصل سوم: بیعت‌شکنی طلحه و زبیر
۲۲۹	اعتراضات و زیاده خواهی‌های طلحه و زبیر
۲۳۹	أ. اعتراض به روش تقسیم بیت المال
۲۴۳	ب. درخواست شراکت در حکومت
۲۴۴	ج: درخواست وام برای پرداخت بدھی‌ها
۲۴۶	د: سهم خواهی در دولت
۲۴۹	نامید شدن طلحه و زبیر از سهم خواهی
۲۵۱	آغاز بیعت‌شکنی
۲۵۳	خروج طلحه و زبیر از مدینه و تبلیغ ضد علی علیهم السلام
۲۵۷	فصل چهارم: اجتماع پیمان شکنان و شورشیان در مکه
۲۵۹	موقعیت گیری عایشه در ماجراهی قتل عثمان
۲۶۳	سخنرانی عایشه ضد امیر المؤمنین علی علیهم السلام و طرح مظلومیت عثمان
۲۶۶	اقدامات طلحه و زبیر در مکه

۲۶۶	ا. رایزنی برای همراه کردن عایشه .....
۲۷۱	ب. درخواست از عبدالله بن عمر برای همراهی در جنگ .....
۲۷۴	ج. درخواست از حفصه برای همراهی در جنگ .....
۲۷۴	د: برنامه‌ریزی برای فریب ام‌سلمه .....
۲۷۵	درخواست عایشه از ام‌سلمه برای همراهی در جنگ .....
۲۸۱	مشاجره عبدالله بن زبیر با ام‌سلمه .....
۲۸۳	تلاش ام‌سلمه برای خاموش کردن فتنه‌گری .....
۲۸۸	حکم خروج زنان پیامبر از منزل .....
۲۹۰	مظلومیت عثمان! .....
۲۹۴	جلسه مشورتی سران فتنه .....
۲۹۸	تأمین هزینه‌های جنگ .....
۲۹۸	۱. یعلی بن منیه .....
۲۹۹	۲. عبدالله بن عامر بن کریز .....
۳۰۰	۳. عبدالله بن ابی ریبعه .....
۳۰۲	اشتری ویژه برای عایشه .....
۳۰۵	تبليغات برای یارگیری .....
۳۰۶	عذر بدتر از گناه .....
۳۰۷	خروج اصحاب جمل و واکنش مهاجرین و انصار .....
۳۰۸	میمونه و تشویق مردم برای همراهی با حضرت علی <small>علیهم السلام</small> .....
۳۰۹	نامه ام‌سلمه به حضرت علی <small>علیهم السلام</small> .....
۳۱۱	نامه ام‌الفضل به حضرت علی <small>علیهم السلام</small> .....
۳۱۲	نامه عقیل بن ابی طالب به امیر المؤمنین <small>علیهم السلام</small> .....
۳۱۵	فصل پنجم: شورشیان در راه بصره .....
۳۱۷	آغاز غم‌های حضرت علی <small>علیهم السلام</small> .....
۳۱۸	سعید بن عاص و معرفی قاتلین عثمان .....
۳۲۰	مغیره بن شعبه کیست؟! .....
۳۲۵	عایشه و کلاب حواب .....
۳۳۰	روشنگری پیامبر اکرم <small>صلوات الله علیہ و آله و سلم</small> در خصوص سگ‌های حواب .....
۳۳۲	لحظه‌ای درنگ! .....
۳۳۳	البانی و نقد ادله منکرین حدیث سگ‌های حواب .....

فهرست مطالب / ۹

البانی و نقد ابوبکر بن عربی ..... ۳۳۴ .....
البانی و نقد محب الدین خطیب ..... ۳۳۵ .....
البانی و نقد سعید افغانی ..... ۳۳۶ .....
جمع‌بندی البانی و اعتراضی مهم ..... ۳۳۸ .....
نامه‌های تحریک‌آمیز طلحه و زبیر به بزرگان بصره ..... ۳۴۰ .....
آشکار شدن اختلاف در لشکر جمل ..... ۳۴۲ .....
اعتراضات مردمی به خروج علیه حاکمیت علی ..... ۳۴۳ .....
فصل ششم: حرکت سپاه امیر المؤمنین علی ..... ۳۴۵ .....
رسیدن خبر بیعت شکنی به حضرت علی ..... ۳۴۷ .....
تشکیل جلسه مشورتی توسط حضرت علی ..... ۳۴۷ .....
صدور فرمان حرکت توسط امیر المؤمنین علی ..... ۳۴۹ .....
روشنگری‌های امیر المؤمنین علی برای اهل مدینه ..... ۳۵۰ .....
نامه مالک اشتر به عایشه ..... ۳۵۳ .....
حرکت سپاه امیر المؤمنین علی از مدینه ..... ۳۵۴ .....
شرح قتل عثمان برای اهل کوفه ..... ۳۵۶ .....
پاسخ امیر المؤمنین علی به شببه مسلمان کشی ..... ۳۵۷ .....
أ. مقابله با بغا و فتنه گران ..... ۳۵۹ .....
ب. ملاک نبودن شخصیت‌ها ..... ۳۶۰ .....
ج: دستور پیامبر به حضرت علی ..... ۳۶۱ .....
اعلام آمادگی قبیله طی برای حضور در جنگ ..... ۳۶۶ .....
اعلام آمادگی قبیله بنی اسد برای حضور در جنگ ..... ۳۷۱ .....
اعزام محمد بن ابی بکر و محمد بن جعفر به کوفه و کارشکنی استاندار ..... ۳۷۲ .....
اعزام هاشم بن عتبه به کوفه ..... ۳۷۳ .....
اعزام عبدالله بن عباس و محمد بن ابی بکر به کوفه ..... ۳۷۵ .....
اطلاع یافتن امام از دستگیری و شکنجه عثمان بن حنیف ..... ۳۷۶ .....
حضور عثمان بن حنیف در کنار امام ..... ۳۷۶ .....
اطلاع یافتن امام از شهادت حکیم بن جبله ..... ۳۷۸ .....
خطبه حضرت علی ..... ۳۷۹ .....
اعزام امام حسن علی و عمار بن یاسر برای بسیج مردم کوفه ..... ۳۸۱ .....
خطبه عمار در حمایت از امیر المؤمنین علی ..... ۳۸۳ .....

۳۸۵	مخالفت ابوموسی اشعری با امام حسن عسکری و عمار
۳۸۹	نقد مخالفت‌های ابوموسی با حضرت علی عسکری
۳۹۲	حمایت حجر بن عدی از حضرت علی عسکری
۳۹۳	محاکمه ابوموسی اشعری توسط عبدالخیر خولانی
۳۹۵	اعزام مالک اشتر به کوفه و برکناری ابوموسی اشعری
۳۹۶	ابوموسی اشعری کیست؟!
۳۹۹	ملحق شدن سپاه کوفه و خوش آمد گویی حضرت علی عسکری
۴۰۰	اخبار غیبی تعداد سربازان کوفه
۴۰۲	اخبار غیبی علی عسکری و نوید پیروزی در جنگ
۴۰۳	خبر غیبی حضرت علی عسکری در ذی قار
۴۰۷	فصل هفتم: سورشیان در بصره
۴۰۹	استقرار لشکر جمل در نزدیکی بصره
۴۱۰	فرستادن پیک به سوی احنف بن قیس
۴۱۱	نامه سران فتنه به عثمان بن حنیف
۴۱۳	ریاست طلبی و دنیا گرانی سران جمل
۴۱۵	نامه عایشه به زید بن صوحان
۴۱۶	نامه امام علی عسکری به عثمان بن حنیف در بصره
۴۱۸	اعزام اولین پیک به سوی سران جمل
۴۱۹	أ. گفتگوی فرستادگان عثمان بن حنیف با عایشه
۴۲۳	ب. گفتگوی فرستادگان با طلحه و زیر
۴۲۸	اعلام جهاد عثمان بن حنیف علیه ناکشین
۴۲۹	خطبه عثمان بن حنیف و تشریح فتنه
۴۳۱	سخنرانی طلحه در منطقه مربد
۴۳۲	اعتراضات مردمی به طلحه و زیر
۴۳۳	اعتراض احنف بن قیس به عایشه و طلحه
۴۳۴	زنان خودتان کجا هستند؟!
۴۳۶	سخنرانی عایشه در منطقه مربد
۴۳۸	اولین رویارویی با اصحاب جمل
۴۳۹	دومین رویارویی با اصحاب جمل
۴۴۰	صلح نامه عثمان بن حنیف و اصحاب جمل

پیمان شکنی آشکار سران جمل ۴۴۱
دستگیری و شکنجه عثمان بن حنیف ۴۴۳
کشتار مظلومانه مأموران بیت المال ۴۴۵
غارت بیت المال ۴۴۷
بروز اختلاف بین اصحاب جمل ۴۴۹
قیام حکیم بن جبله و جمل صغیری ۴۰۱
اعلام اشغال و سقوط بصره ۴۰۳
ا. نوشتن نامه به شامیان ۴۰۳
ب. نوشتن نامه به اهالی کوفه ۴۰۴
ج: نامه عایشه به اهالی مدینه ۴۰۶
د: نامه عایشه به اهالی یهاده ۴۰۷
نقد و بررسی دروغ پردازی فتنه گران ۴۰۸
نامه عایشه به حفصه ۴۶۲
خطبه طلحه پس از اشغال بصره ۴۶۴
اعتراض مستند عبدالله بن حکیم ۴۶۵
واکنش طلحه به اعتراض عبدالله بن حکیم ۴۶۷
اعتراضات شدید مردمی به طلحه ۴۶۸
فصل هشتم: تلاش‌های امام علی علیه السلام برای جلوگیری از جنگ ۴۷۵
شکوه و جلال لشکر امیر المؤمنین علیه السلام ۴۷۷
ملاقات احنف بن قیس با امیر المؤمنین علیه السلام ۴۸۰
اقدامات امیر المؤمنین علیه السلام برای جلوگیری از جنگ ۴۸۴
۱. فرستادن نامه به سوی سران ناکثین ۴۸۵
ا. فرستادن نامه به وسیله صعصعه بن صوحان ۴۸۵
ب. نامه اختصاصی به طلحه و زبیر ۴۸۶
ج. ارسال نامه اختصاصی به عایشه ۴۹۲
۲. فرستادن پیک‌های مختلف به سران ناکثین ۴۹۴
ا. فرستادن قعقاع بن عمرو برای مذاکره با ناکثین ۴۹۴
ب. فرستادن عبدالله بن عباس برای مذاکره با ناکثین ۴۹۷
ج. فرستادن عبدالله بن عباس برای ملاقات با عایشه ۵۰۰
لحظه‌ای تأمل و تفکر ۵۰۱

۵۰۳	سیاست تخریب شخصیت حضرت علی <small>علیہ السلام</small>
۵۰۵	د: فرستادن عبدالله بن عباس برای دیدار با زبیر .....
۵۱۰	نکات نامه امام علی <small>علیہ السلام</small> به زبیر .....
۵۱۱	نقد و بررسی کلام زبیر .....
۵۱۳	ه: فرستادن زید بن صوحان و عبدالله بن عباس به سوی عایشه .....
۵۱۵	۳. دعوت به حکمیّت قرآن .....
۵۱۵	أ. فرستادن عبدالله بن عباس با قرآن به سوی ناکثین .....
۵۱۸	ب. فرستادن مسلم مجاشعی با قرآن به سوی ناکثین .....
۵۲۴	مسلم مجاشع، ثمره احیای غدیر .....
۵۳۰	۴. حضور امیر المؤمنین <small>علیہ السلام</small> برای گفتگو با سران فتنه .....
۵۳۰	أ. گفتگو با عایشه .....
۵۳۱	ب. گفتگو با طلحه و زبیر .....
۵۴۳	۵. نصیحت و خیرخواهی .....
۵۴۳	أ. نصایح عمار بن یاسر به عایشه .....
۵۴۴	ب. نصیحت کردن جوانان قریش توسط یاران علی <small>علیہ السلام</small> .....
۵۴۵	ج. نصیحت کردن جارچی امیر المؤمنین <small>علیہ السلام</small> .....
۵۴۶	۶. سخنرانی حضرت علی <small>علیہ السلام</small> و آخرین اتمام حجت .....
۵۴۹	اقدامات متقابل اصحاب جمل .....
۵۵۰	أ. فرستادن پیکی از طرف طلحه و زبیر .....
۵۵۵	ب. فرستادن پیکی ناصبی از طرف عایشه .....
۵۶۳	فهرست ها .....
۵۶۵	فهرست آیات .....
۵۶۷	فهرست روایات .....
۵۶۹	فهرست اسامی معصومین <small>علیهم السلام</small> (انبیاء، ائمه و ملائکه) .....
۵۷۱	فهرست اشخاص و علائم .....
۵۸۵	فهرست گروه‌ها، طوایف و مذاهب .....
۵۹۵	فهرست مکان‌ها .....
۵۹۹	فهرست ایام، وقایع و حوادث .....
۶۰۱	فهرست اسامی خوردنی‌ها و آشامیدنی‌ها .....
۶۰۲	فهرست حیوانات .....

فهرست مطالب / ۱۳	
۶۰۳	فهرست اعداد .....
۶۰۵	فهرست اشیاء .....
۶۰۷	فهرست ضرب المثل ها .....

bookroom.ir

مقدمه مؤلف

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين و الصلاة و السلام على خير خلقه
وأفضل براته محمد بن عبد الله و على أهل بيته الطاهرين عليهم السلام
سيما الإمام الحجة بن الحسن المهدي روحه وأرواح العالمين له الفداء.

یکی از وقایع مهم در نیمه اول قرن نخست اسلام جنگ تحمیلی جمل در دوران حکومت امیر المؤمنین علیہ السلام بود. این جنگ پیامدهای ناگواری به دنبال داشت و هزینه‌های سنگینی را بر دوش حکومت و امت اسلامی گذاشت و خسارات زیانباری را برای جامعه اسلامی به وجود آورد. مخالفت علی و سرپیچی از حکم خلیفه مسلمین توسط معاویه و برخی دیگر، خروج بر حاکمیت و تشدید اختلاف و دودستگی سیاسی، اجتماعی و عقیدتی در بین مسلمانان و حتی در میان اعضای یک خانواده بخشی از پیامدها و خسارات جنگ جمل است که موجب فراهم شدن نابسامانی‌های سیاسی و به هم ریختگی اوضاع اجتماعی و کاهش توسعه سیاسی و فرهنگی اسلام گردید.

با توجه به روایات مستفیض یا متواتری همچون «علي مع الحق و الحق مع علي يدور حيثما دار» و «من أطاعك فقد أطاعني و من عصاك فقد عصاني»^۱ که از پیامبر اکرم صلوات الله عليه وآله وسالم درباره امیر المؤمنین علیہ السلام نقل شده و مهر تأیید و صحت بر تمامی کارهای امیر المؤمنین علیہ السلام می‌باشد، نباید کارهای امیر المؤمنین علیہ السلام را با حق بسنجیم؛ بلکه برای فهم حق و حقیقت باید امام

^۱. المستدرک على الصحيحين: ج ۳، ص ۱۳۱، کتاب معرفة الصحابة، و من مناقب امير المؤمنین علي بن أبي طالب عما لم يخرجه، ح ۶۱۷ و ص ۴۶۴، ح ۱۳۹ و تاريخ دمشق الكبير: ج ۴۵، ص ۲۲۳، شرح حال حضرت علي عليه السلام، ش ۵۰۲۹.

علی علیه السلام را میزان قرار دهیم و به گفته ابوالقاسم بلخی از متکلمان مشهور اهل سنت اگر امیر المؤمنین علیه السلام پس از رحلت پیامبر ﷺ دست به شمشیر می‌برد حکم به باطل و اهل هلاک بودن تمامی مخالفین او می‌کردیم، چون حکم او حکم رسول خداست و طبق روایات صحیح، پیامبر ﷺ فرمودند: «علی مع الحق و الحق مع علی یدور حیثماً دار».^۱

در خصوص جنگ‌های امیر المؤمنین علیه السلام روایات متعددی از پیامبر اکرم ﷺ توسط صحابه آن حضرت به دست ما رسیده که رسول خدا ﷺ به امیر المؤمنین علیه السلام دستور دادند تا با سه گروه منحرف «ناکثین»، «قاسطین» و «مارقین» بجنگد.

طبق روایتی که طبرانی، ابن عساکر و ابن کثیر دمشقی نقل می‌کنند ابوایوب انصاری می‌گوید:

پیامبر به من دستور داده تا با سه گروه ناکثین، قاسطین و مارقین بجنگم. طبق فرمان آن حضرت تاکنون با ناکثین و قاسطین نبرد کردم و إن شاء الله به زودی با مارقین نیز خواهم جنگید.^۲

و بر اساس روایتی که ابن عساکر دمشقی، ابن اثیر جزری و ابن کثیر دمشقی نقل کرده‌اند ابوسعید خدری می‌گوید:

رسول خدا ﷺ به ما دستور دادند با ناکثین، قاسطین و مارقین جنگ کنیم. ما از حضرت پرسیدیم: برای جنگ با این سه گروه باید در رکاب چه

۱. و قد صرح شیخنا أبوالقاسم البلاخي رحمه الله تعالى بهذا و صرح به تلامذته و قالوا: لو نازع عقب وفاة رسول الله ﷺ و سل سيفه لحكمنا بهلاك كل من خالفه و تقدم عليه كما حكمنا بهلاك من نازعه حين ظهر نفسه و لكنه مالك الأمر و صاحب الخلافة إذا طلبها وجب علينا القول بتفسيق من ينزعه فيها وإذا أمسك عنها وجب علينا القول بعدالة من أغضى له عليها و حكمه في ذلك حكم رسول الله ﷺ ، لأنه قد ثبت عنه في الأخبار الصحيحة أنه قال: علي مع الحق و الحق مع علي یدور حیثماً دار». شرح نهج البلاغة: ج ۲، ص ۲۹۷، الأخبار الواردة عن معرفة الإمام علي بالأمور الغيبة، ذيل خطبه .^{۳۷}

۲. «إن رسول الله ﷺ أمرني بقتال ثلاثة الناكثين والقاسطين والمارقين، فقد قاتلت الناكثين وقاتلت القاسطين وأنا مقاتل إن شاء الله المارقين». المعجم الكبير: ج ۴، ص ۱۷۲، محنف بن سليم عن أبي أيوب، ح ۴۰۴۹؛ تاريخ دمشق الكبير: ج ۴۵، ص ۳۶۲، شرح حال علي بن أبي طالب، ش ۵۰۲۹ و البداية والنهاية: ج ۷، ص ۳۱۸، حوادث سال ۳۹ هجری، حدیث أبي أيوب في ذلك.

کسی باشیم؟ پیامبر ﷺ فرمودند: همراه علی بن ابی طالب با این سه گروه بجنگید و بدانید که عمار نیز در رکاب علی به شهادت خواهد رسید.^۱

با توجه به روایاتی که نقل شد مشخص می‌شود که جنگ‌های امیر المؤمنین علیه السلام نه تنها نظر و اجتهاد شخصی ایشان نبوده، بلکه به دستور رسول خدا ﷺ بوده و روایات متعددی از صحابه این موضوع را صریحاً و به طور روشن تأیید می‌کند که در فصل یازدهم کتاب به طور مفصل به آن‌ها اشاره شده و علامه امینی نیز مدارک و مستندات مذکور را نقل کرده است^۲ و مشخص می‌شود که ادعای نواصی همچون ابن‌تیمیه از روی تعصب نشأت گرفته^۳ و عداوت و دشمنی آنان نسبت به اهل بیت علیهم السلام چشمانشان را کور کرده و از راه صحیح فاصله گرفته‌اند.

آنچه باعث تعجب گردیده این است که افرادی همچون عایشه، طلحه و زبیر که خودشان احادیث مذکور را از رسول خدا ﷺ شنیده و نقل کرده‌اند، متأسفانه به خود جرأت داده و سردمداری و فرماندهی لشکر فتنه را به عهده گرفته و به جنگ با خدا و رسول خدا رفته‌اند در حالی که پیامبر ﷺ به همسران خود هشدار داده و فرموده بودند:

کاش می‌دانستم کدام یک از شما صاحب آن شتر پر مو است که خروج می‌کند و سگ‌های حواب بر او پارس می‌کند و عده زیادی که همگی در آتش دوزخ خواهند بود در کنار و همراه او کشته خواهند شد.^۴

۱. «عن أبي سعيد الخدري قال: أمرنا رسول الله ﷺ بقتال الناكثين والقاسطين والمارقين، فقلنا: يا رسول الله ﷺ أمرتنا بقتال هؤلاء، فمع من؟ فقال: مع علي بن أبي طالب، معه يقتل عمار بن ياسر». تاریخ مدینة دمشق: ج ۴، ص ۳۶۱، شرح حال علی بن ابی طالب علیهم السلام، ش ۵۰۲۹؛ أسد الغابة في معرفة الصحابة: ج ۴، ص ۱۰۸، شرح حال علی بن ابی طالب علیهم السلام، ش ۳۷۸۹ و البداية والنهاية: ج ۷، ص ۳۱۷، حوادث سال ۳۷ هجری، حدیث أبي سعید في ذلك.

۲. الغیری في الكتاب والسنّة والأدب: ج ۳، ص ۳۷۵

۳. «لم يرو على في قتال الجمل وصفين شيئاً كما رواه في قتال الخوارج، بل روى الأحاديث الصحيحة هو وغيره من الصحابة في قتال الخوارج المارقين وأما قتال الجمل وصفين فلم يرو أحد منهم فيه نصا إلا القاعدون فإنهم رروا الأحاديث في ترك قتال الفتنة وأما الحديث الذي أنه أمر بقتال الناكثين والقاسطين فهو حديث موضوع على النبي». منهاج السنّة النبوية: ج ۳، ص ۱۴۳، ۵۸۴ و ۷۱۵.

۴. «عن ابن عباس أن رسول الله ﷺ قال يوماً لسائه و هن عنده جميعاً: ليت شعرى أتکن صاحبة الجمل الأديب، تبحها كلاب الحواب، يقتل عن يمينها و شيمها قتلى كثيرة كلهم في النار». «و هذا رواه البزار و رجاله ثقات». البداية والنهاية: ج ۶، ص ۲۱۸، حوادث سال ۱۱ هجری، ذكر اخباره ﷺ

و در روایت دیگری به عایشه می‌فرمایند:

ای حیرا! گویا می‌بینم که سگ‌های حواب بر تو پارس می‌کنند در حالی که به
جنگ علی رفته‌ای و نسبت به او ظلم کرده‌ای.^۱

ام‌سلمه یکی دیگر از همسران پیامبر می‌گوید:

روزی رسول خدا ﷺ درباره خروج یکی از همسرانش مطالبی را بیان فرمود.
عایشه با شنیدن سخنان رسول خدا ﷺ خنده‌ید. پیامبر به او فرمود: ای حیرا!
مواظب باش تو آن فرد نباشی و سپس به امیر المؤمنین علیه السلام فرمود: ای علی! اگر
این ماجرا در زمان تورخ داد با همسرم مدارا کن.^۲

و طبق روایتی که ابن عبدالبر قرطبی و ابن‌کثیر دمشقی نقل کرده‌اند، رسول خدا ﷺ به
زبیر نیز هشدار داده و او را از قرار گرفتن در مقابل امیر المؤمنین علیه السلام و جنگیدن و ظلم کردن به
ایشان بر حذر داشته بود.^۳

طبق برخی روایات، عایشه پس از ماجراهای سگ‌های حواب و به یاد آوردن احادیث
پیامبر ﷺ در مسیری که انتخاب کرده بود دچار شک و تردید شد و تصمیم گرفت به مکه

عن الفتنه الواقعه في آخر أيام عثمان و خلافة علي عليهما السلام؛ فتح الباري بشرح صحيح البخاري: ج ۱۳، ص ۵۹، كتاب الفتنه،
باب ۱۸، ذيل حديث ۷۰۹۹ و شرح نهج البلاغة: ج ۹، ص ۳۱۰، ذكر يوم الجمل و مسیر عائشة إلى القتال، ذيل
خطبه ۱۷۳.

۱. «و قد كان النبي ﷺ قال لها: يا حيراء! كأني بك تبحك كلاب الحواب، تقاتلين علياً وأنت له ظالم». العقد الفريد: ج ۴، ص ۳۲۲، كتاب العسجهة الثانية في الخلفاء و تواريختهم و أخبارهم، قولهم في أصحاب الجمل.

۲. «عن أم سلمة قالت: ذكر النبي ﷺ خروج بعض أمراء المؤمنين، فضحكـت عائشة، فقال: انظري يا حيراء أن لا تكوني
أنت، ثم التفت إلى علي فقال: إن وليت من أمرها شيئاً فارفق بها». المستدرک على الصحيحین: ج ۳، ص ۱۲۹، كتاب
معرفة الصحابة، ذكر إسلام أمير المؤمنین علی، ح ۴۶۱۰ و البداية و النهاية: ج ۶، ص ۲۱۸، ذكر اخباره ﷺ عن الفتنه
الواقعة في آخر أيام عثمان و خلافة علي عليهما السلام.

۳. «ذكـرني علي حديثـاً سمعـته من رسول الله ﷺ سمعـته و هو يقول: لـتقـاتـله و أـنتـ ظـالمـ لـه». الـبداـية و النـهاـية: ج ۶، ص ۲۱۹، ذـكـرـ اـخـبـارـهـ عنـ الفتـنـ الواقعـةـ فيـ آخرـ أيامـ عـثـمـانـ وـ خـلاـفةـ عـلـيـ عـلـيـهـ السـلامـ وـ الاستـيعـابـ فيـ مـعـرـفـةـ الأـصـحـابـ: ج ۲، ص ۹۲، بـابـ الزـبـيرـ، شـرحـ حالـ زـبـيرـ بنـ عـوـامـ، شـ ۸۱۱.

همه ما به پیروی از مشایخ خود، کسانی را که با علی بن ابی طالب جنگیده‌اند
باغی و سرکش می‌دانیم.^۱

ابو منصور بغدادی شافعی (متوفای ۴۲۹ قمری) می‌گوید:

همه اهل سنت معتقدند در جنگ‌های جمل و صفين که عایشه، طلحه، زبیر و
معاویه بر علی بن ابی طالب تحمیل کردند، حق با علی بود.^۲

ابن حجر عسقلانی شافعی (متوفای ۸۵۲ قمری) و بدرالدین عینی حنفی (متوفای ۸۵۵
قمری) نیز در شرح و توضیح حدیث «ویح عمار تقتله الفئة الباغية» می‌نویسنند:

در این حدیث نشانه‌ای از نشانه‌های نبوت و فضیلتی آشکار و روشن برای
علی علیه السلام و عمار وجود دارد و خط بطلان بر عقیده نواصی است که فکر می‌کنند
علی علیه السلام در جنگ‌هایش برق نبود.^۳

به نظر می‌رسد ابن ابی الحدید (متوفای ۶۵۶ قمری) با توجه به همین روایات و مطالب،
رفتار عایشه با امیرالمؤمنین علیه السلام را درست ندانسته و با تمجید از رفتار کریمانه امیرالمؤمنین علیه السلام با
عایشه پس از پیروزی بر عایشه در جنگ جمل، در نکوهش رفتار عایشه می‌نویسد:
رفتاری که عایشه نسبت به علی داشت اگر نسبت به عمر انجام داده بود و وحدت
مسلمانان را علیه عمر برهمن زده و علیه خلیفه شمشیر کشیده بود، عمر بدون تردید
او را کشته و پاره پاره می‌کرد، ولی علی بربدار و بزرگوار بود.^۴

^۱. فنشهد أن كل من نازع أمير المؤمنين علي بن أبي طالب في خلافته فهو باغ، على هذا عهدت مشايختنا». فرائد السبطين في فضائل المرتضى والبتول والسبطين والأئمة من ذريتهم: ج ۱، ص ۲۸۷ - ۲۸۸، الباب الرابع والخمسون، ذيل ح ۲۲۷.

^۲. أجمعوا أن علياً مصيب في قتاله أهل الجمل طلحة والزبير وعائشة بالبصرة وأهل صفين معاوية وعسكره». الفرق بين الفرق: ص ۲۷۲ و فيض القدير شرح الجامع الصغير: ج ۶، ص ۴۷۷، ذيل حدیث ویح عمار تقتله الفئة الباغية، ش ۹۶۰.

^۳. وفي هذا الحديث علم من أعلام البهوة وفضيلة ظاهرة لعلي وعمار ورد على النواصب الزاعمين ان عليا لم يكن مصيبا في حروبه». فتح الباري بشرح صحيح البخاري: ج ۱، ص ۶۴۶، كتاب الصلة، باب التعاون في بناء المسجد، ح ۴۴۷.

^۴. «على أن أمير المؤمنين علیه السلام أكرمها وصانها وعظم من شأنها و من أحب أن يقف على ما فعله معها فليطالع كتب السيرة ولو كانت فعلت بعمر ما فعلت به و شقت عصا الأمة عليه ثم ظفر بها لقتلها و مزقها إربا إربا ولكن عليا كان حلها كربلا». شرح نهج البلاغة: ج ۱۷، ص ۲۵۴، كتاب معاوية إلى علي، ذيل نامه ۶۴.

بازگردد، اما زبیر مانع شد و عایشه را به ادامه دادن در مسیر اشتباه و فرو رفتن در منجلاب گمراهی و ایجاد فساد در بلاد اسلامی تشویق کرد.^۱

با توجه به روایات و مطالبی که ذکر شد همه مسلمانان به حقانیت امیر المؤمنین علیه السلام و ظالم و باطل و گمراه بودن عایشه، طلحه، زبیر و معاویه در جنگ‌های جمل و صفين عقیده داشته و احدی در این مطلب شک ندارد.

عبدالقاهر جرجانی اشعری درباره دیدگاه علماء و فقهاء اسلام نسبت به جنگ‌های امیر المؤمنین علیه السلام می‌نویسد:

همه فقهاء حجاز و عراق از دو فرقه اهل حدیث و اهل رأی مانند مالک، شافعی، ابوحنیفه، اوزاعی و اکثریت قابل توجهی از متكلمين اتفاق نظر دارند که علی علیه السلام در جنگ‌های جمل و صفين برحق بود و معتقدند کسانی که با او جنگیده‌اند سرکش و ستمکار هستند.^۲

قرطی مالکی (متوفای ۶۷۱ قمری) یکی دیگر از علماء و مفسرین اهل سنت می‌نویسد: «همه علماء اسلام با توجه به ادله دینی (قرآنی و روایی) معتقدند علی بن ابی طالب خلیفه و امام جامعه و مسلمانان بود و همه کسانی که (در جنگ‌های جمل و صفين و نہروان) علیه او خروج کرده و در مقابلش قرار گرفتند، با غی و سرکش هستند.^۳ جوینی شافعی (متوفای ۷۳۰ قمری) پس از نقل حدیث نبوی «و يح عمار تقتله الفتة الباغية» دیدگاه خود و مشائخش را درباره مخالفین امیر المؤمنین علیه السلام اینگونه نقل کرده است:

^۱. «لما بلغت عائشة بعض دياربني عامر نبحث عليها الكلاب فقالت: أي ماء هذا؟ قالوا: الحواب. قالت: ما أظنتني إلا راجعة. فقال الزبير: لا بعد تقديمي ويراك الناس ويصلح الله ذات بينهم. قالت: ما أظنتني إلا راجعة، سمعت رسول الله ﷺ يقول: كيف بإحداكم إذا نبحثها كلاب الحواب». المستدرک على الصحيحین: ج ۳، ص ۱۲۰، کتاب معرفة الصحابة، ذکر إسلام أمیر المؤمنین علیه السلام، ح ۴۶۷۱.

^۲. «وأجمع فقهاء الحجاز والعراق من فريقي الحديث والرأي منهم مالك و الشافعي وأبوحنيفة والأوزاعي والجمهور الأعظم من المتكلمين إلى أن علياً مصيبة في قتاله لأهل صفين كما قالوا ياصابته في قتل أصحاب الجمل وقالوا أيضاً بأن الذين قاتلوه بغاة ظالمون له». فیض القدير شرح الجامع الصغير: ج ۶، ص ۴۷۷، ذیل حدیث ویح عمار تقتله الفتة الباغية، ش ۹۶۴۰ و التذكرة في أحوال الموتى و أمور الآخرة: ص ۴۸۴، باب ما جاء أن عثمان لما قتل سل سیف الفتة.

^۳. «فتقر عن علماء المسلمين وثبت بدلیل الدين أن عليا كان إماما وأن كل من خرج عليه باع». الجامع لأحكام القرآن: ج ۸، ص ۴۴۹، ذیل آیه ۹ سوره حجرات.

با توجه به روایات نقل شده و سخنان علمای اهل سنت درباره حقانیت امیرالمؤمنین علیه السلام در جنگ‌های جمل، صفين و نهروان بدون شک همه تبعات و آثار سوء آن همچون کشته و مجروح شدن هزاران نفر از مسلمانان و به جا ماندن هزاران بیوه و یتیم و بی‌سرپرست که سبب کینه و دشمنی با امیرالمؤمنین علیه السلام و بعض و عداوت در دل آنان شد و تا به امروز نیز آثار آن مشهود است و جریاناتی همچون داعش که شیعه و سنی از مکر، خیانت و آدمکشی و سایر اعمال خرابکارانه آنان در امان نیستند از خروجی‌های آن است، به گردن عایشه، طلحه، زبیر و معاویه است که با فریب دادن توده مردم فرماندهی و رهبری این فتنه‌ها و آشوب‌ها را به عهده گرفتند.

ما معتقدیم اوضاع نابسامان امروز مسلمانان که امنیت جانی و مالی آنان مورد تهدید واقع شده و جان، مال و نوامیس آنان در معرض غارت و تجاوز وحوش به ظاهر مسلمان قرار گرفته، از پسلرزه‌ها و تبعات جنگ‌های جمل، صفين و نهروان است و عایشه، طلحه، زبیر و معاویه که سردمداران این فتنه‌ها بودند و جنگ‌های مذکور را ظالمانه به امیرالمؤمنین علیه السلام و مسلمانان تحمیل کردند باید جوابگوی آن بوده و وزر، ویال و عواقب آن را در دنیا و آخرت تحمل نمایند.

ادعای اجتهاد سران فتنه با دست آویز قرار دادن روایات جعلی، اجتهاد در مقابل نص است و با سرپوش گذاشتن بر حقایق و وارونه جلوه دادن آنها نه تنها نمی‌توان مانع فهم واقعیات شد، بلکه سبب نفرت نسل جدید از اسلام محمدی خواهد شد. انصاف و عقیده ایجاد می‌کند که ما در نشان دادن حق و حقیقت به جویندگان آن کوتاهی نکنیم و بدون تردید نسل جدید و جوانان امروزی با مطالعه جنگ‌های جمل، صفين و نهروان با بسیاری از حقایق صدر اسلام آشنا شده و با شناختی که از مقصراً و مسببان آن پیدا می‌کنند از آنان اظهار نفرت و بیزاری کرده و راه درست را خواهند پیمود.

بر تاریخ نویسان منصف و بی‌طرف لازم است واقعیات را آنچنان که هست بازگو کنند و از شیوه منفعلانه و خائنانه امثال ذهبی که با ادعای طرفداری از صحابه و به بہانه تأثیف قلوب

مردم نسبت به صحابه، پروره معدوم سازی و مخفی کاری حقایق و دعواها و مشاجرات صحابه را مطرح و از آن حمایت می کند^۱ دست بردارند.

شگفتا! در حالی که صحابه به روی هم شمشیر کشیده و خون یکدیگر را مباح می دانستند ولی امثال ذهبي از نسل های بعد می خواهند دلهایشان را نسبت به صحابه صاف کنند و هیچ کینه ای از آنان به دل نداشته باشند! این همان تزویر و دستبرد در تاریخ و وارونه جلوه دادن حقایق و بی گناه را به جای مجرم و مجرم را به جای بی گناه قرار دادن است که جهان اسلام را دچار حیرت و سردرگمی کرده و مصالح اسلام و مسلمین را فدای افراد و اشخاص کرده است.

با توجه به ابعاد گسترده نبرد جمل، آمار بالای کشته‌ها و تمرد بعضی صحابه معروف و
بانفوذی مانند عایشه، طلحه و زبیر از حاکمیت امام المتقین علیهم السلام این واقعه را می‌توان از
مهمنترین و مؤثرترین رویدادهای صدر اسلام پس از رحلت پیامبر اکرم ﷺ بر شمرد؛ از این
رو از همان زمان تا به امروز مورد توجه ویژه مورخین قرار گرفته و پیرامون آن پژوهش‌های
مختلفی صورت گرفته و کتاب‌های فراوانی با دیدگاه‌های مختلف نگاشته شده است. این آثار را
می‌توان به دو دسته تقسیم کرد.

أ. منابع اختصاصي

منظور از منابع اختصاصی منابعی هستند که در خصوص جنگ جمل نوشته شده و معمولاً از کلمه «الجمل» در عناوین آنها استفاده شده است. در این بخش به منابعی هم که در مورد عموم جنگ‌های امیر المؤمنین علیهم السلام نوشته شده، اشاره می‌شود. مهمترین منابع اختصاصی جنگ جمل به ترتیب قدمت عبارتند از:

١. كتاب تسميه من شهد مع أمير المؤمنين عليهما الجمل و صفين و النهروان من الصحابة نوشه
عبيد الله بن أبي رافع از اصحاب امیر المؤمنین علیه‌یا.^٢

١. «كما تقر عن الكف عن الكف عن شجر بين الصحابة و قتالهم... وهذا فيما بأيدينا و بين علمائنا فنبغي طيه و إخفاكه بل إعدامه لتصفو القلوب و توفر على حب الصحابة». سر أعلام النساء: ج ١٠، ص ٩٢، شرح حال محمد بن ادريس الشافعى

^٢. الفهرست شیخ طوسی: ص ١٧٤، باب عبدالله، ش ٦٧.

۱. كتاب الجمل نوشته جابر بن يزيد جعفى (متوفى ۱۲۸ هجري).^۱
۲. كتاب الجمل نوشته محمد بن على بن نعман معروف به مؤمن الطاق از اصحاب امام صادق علیه السلام (متوفى ۱۴۸ هجرى).^۲
۳. كتاب الجمل نوشته ابو محمد مصباح بن هلقام بن علوان عجلی (متوفى ۱۴۸ هجرى).^۳
۴. كتاب الجمل نوشته ابو خنف لوط بن يحيى (متوفى ۱۵۷ هجرى).^۴
۵. كتاب الجمل و مسیر عائشة و علي نوشته سيف بن عمر اسدی تمیمی (متوفى ۲۰۰ هجرى).^۵
۶. كتاب الجمل نوشته ابو حذیفه اسحاق بن بشر بن بزرخ قرشی (متوفى ۲۰۶ هجرى).^۶
۷. كتاب الجمل نوشته هشام بن محمد بن سائب کلبی (متوفى ۲۰۶ هجرى).^۷
۸. كتاب الجمل نوشته محمد بن عمر واقدی (متوفى ۲۰۷ هجرى).^۸
۹. كتاب الجمل نوشته محمد بن معاشر بن منذر (متوفى ۲۰۹ هجرى).^۹
۱۰. كتاب الجمل و صفين نوشته معمر بن مشی بصری (متوفى ۲۱۰ هجرى).^{۱۰}
۱۱. كتاب الجمل نوشته نصر بن مزاحم منقري (متوفى ۲۱۲ هجرى).^{۱۱}
۱۲. كتاب الجمل نوشته حسن بن محبوب (متوفى ۲۲۴ هجرى).^{۱۲}

۱. الذريعة إلى تصنیف الشیعہ: ج ۵، ص ۱۴۱، ش ۵۸۷.

۲. الذريعة إلى تصنیف الشیعہ: ج ۵، ص ۱۴۱، ش ۵۹۳.

۳. الذريعة إلى تصنیف الشیعہ: ج ۵، ص ۱۴۱، ش ۵۹۶.

۴. الذريعة إلى تصنیف الشیعہ: ج ۵، ص ۱۴۱، ش ۵۸۹ و هدیۃ العارفین: ج ۱، ص ۸۴۱.

۵. الفهرست ابن نديم: ص ۱۵۰ و هدیۃ العارفین: ج ۱، ص ۴۱۳.

۶. هدیۃ العارفین: ج ۱، ص ۱۹۶.

۷. الذريعة إلى تصنیف الشیعہ: ج ۵، ص ۱۴۱، ش ۵۹۹.

۸. الذريعة إلى تصنیف الشیعہ: ج ۵، ص ۱۴۱، ش ۵۹۴ و هدیۃ العارفین: ج ۲، ص ۱۰.

۹. هدیۃ العارفین: ج ۲، ص ۴۶۶.

۱۰. الذريعة إلى تصنیف الشیعہ: ج ۵، ص ۱۴۱، ش ۵۹۸ و هدیۃ العارفین: ج ۲، ص ۴۸۹.

۱۱. هدیۃ العارفین: ج ۱، ص ۲۶۶.

١٣. كتاب الجمل نوشته اسماعيل بن عيسى عطار بغدادي (متوفى ٢٣٢ هجري).^١
١٤. كتاب الجمل نوشته على بن محمد بن عبدالله مدائني (متوفى ٢٥٥ هجري).^٢
١٥. كتاب الجمل نوشته على بن عبدالله بن جعفر سعدي (متوفى ٢٣٤ هجري).^٣
١٦. كتاب الجمل نوشته عبدالله بن محمد بن ابي شيبة معروف به ابن ابي شيبة (متوفى ٢٣٥ هجري).^٤
١٧. أخبار أمير المؤمنين في الجمل و صفين و النهر و ان نوشته يعقوب بن شيبة سدوسي بصرى (متوفى ٢٦٢ هجري).^٥
١٨. كتاب الجمل نوشته احمد بن محمد بن خالد برقي (متوفى ٢٧٤ يا ٢٨٣ هجري).^٦
١٩. كتاب الجمل نوشته ابراهيم بن محمد بن سعيد بن هلال ثقفي (متوفى ٢٨٣ هجري).^٧
٢٠. كتاب الجمل الكبير نوشته محمد بن زكريا بن دينار غلابي بصرى (متوفى ٢٩٨ هجري).^٨
٢١. كتاب الجمل الصغير نوشته محمد بن زكريا بن دينار غلابي بصرى (متوفى ٢٩٨ هجري).^٩
٢٢. كتاب الجمل نوشته احمد بن عبيدة الله بن محمد بن عمار ثقفي كاتب (متوفى ٣١٠ يا ٣١٤ هجري).^{١٠}

١. هدية العارفین: ج ١، ص ٢٠٧.

٢. هدية العارفین: ج ١، ص ٦٧١.

٣. ایضاح المکنون: ج ٢، ص ٢٨٦.

٤. هدية العارفین: ج ١، ص ٤٤٠.

٥. الفهرست شیخ طوسی: ص ٢٦٥، باب عبید الله، ش ٨١٠.

٦. الذریعة إلى تصانیف الشیعه: ج ٥، ص ١٤١، ش ٥٨٦ و هدية العارفین: ج ١، ص ٦٧.

٧. الذریعة إلى تصانیف الشیعه: ج ٥، ص ١٤١، ش ٥٨٥ و هدية العارفین: ج ١، ص ٣.

٨. الذریعة إلى تصانیف الشیعه: ج ٥، ص ١٤١، ش ٥٩٠.

٩. الذریعة إلى تصانیف الشیعه: ج ٥، ص ١٤١، ش ٥٩١.

١٠. معجم الأدباء: ج ٣، ص ٢٤٢، شرح حال احمد بن عبید الله، ش ٣٦.

۲۳. کتاب الجمل نوشته ابن ابی جهم قابوسی (متوفای ۳۲۸ یا ۳۲۹ هجری).^۱
۲۴. کتاب الجمل نوشته عبدالعزیز بن یحیی جلوه‌ی بصری (متوفای ۳۳۲ هجری).^۲
۲۵. کتاب الجمل نوشته محمد بن علی بن بابویه قمی معروف به شیخ صدوق (متوفای ۳۸۱ هجری).^۳
۲۶. الجمل و النصرة لسید العترة فی حرب البصرة نوشته محمد بن محمد بن نعیان تلعکبری معروف به شیخ مفید (متوفای ۴۱۳ هجری).^۴
۲۷. وقعة الجمل نوشته ضامن بن شدقم. متأسفانه امروزه بسیاری از منابع ذکر شده در دسترس نیست و به مرور زمان از بین رفته‌اند.

ب. منابع عمومی

منظور از منابع عمومی منابعی هستند که در ضمن مباحث تاریخی و زندگی حضرت علی علیه السلام به جمل نیز پرداخته‌اند. مهم‌ترین منابع عمومی جمل عبارتند از:

۱. الطبقات الکبری نوشته محمد بن سعد معروف به کاتب واقدی (متوفای ۲۳۰ هجری).
۲. تاریخ خلیفه نوشته خلیفه بن خیاط لیشی عصفری (متوفای ۲۴۰ هجری).
۳. المیار والموازنہ نوشته ابو جعفر محمد بن عبدالله اسکافی (متوفای ۲۴۰ هجری).
۴. الامامة والسياسة نوشته مسلم بن قتیبه دینوری (متوفای ۲۷۶ هجری).

۱. الذریعة إلى تصانیف الشیعه: ج ۵، ص ۱۴۱، ش ۵۹۷.

۲. الذریعة إلى تصانیف الشیعه: ج ۵، ص ۱۴۱، ش ۵۸۸ و هدیۃ العارفین: ج ۱، ص ۵۷۶.

۳. الذریعة إلى تصانیف الشیعه: ج ۵، ص ۱۴۱، ش ۵۹۲ و هدیۃ العارفین: ج ۲، ص ۵۲.

۴. الذریعة إلى تصانیف الشیعه: ج ۵، ص ۱۴۱، ش ۵۹۵. شیخ مفید این کتاب را به درخواست فردی نوشته که از او خواهش کرده تا کتابی درباره جمل و آراء و عقاید مسلمانان درباره آن بنویسد. شیخ مفید در پاسخ به شخص یاد شده فرمودند: من کتابی می‌نویسم تا همگان بتوانند با مطالعه آن به حقیقت ماجرا پی برده و حق را از باطل تشخیص دهند. شیخ مفید کتابش را در دو بخش تنظیم کرده است. در بخش اول واقعه جمل را از دیدگاه کلامی بررسی و تحقیق نموده و تمامی آراء و عقاید فرقه‌های اسلامی را ذکر کرده است. بخش دوم این کتاب تاریخ جمل و گزارشات مربوط به آن است. مؤلف چکیده ماجرا را از لحظه شروع تا پایان آن، بر اساس منابع و مأخذ معتبر و منصفانه و بدون تعصب و طرفداری بی مورد و با دقت نقل کرده است. این کتاب در بین کتاب‌هایی که مستقلان درباره جمل نوشته شده و هم اکنون موجود است گسترده‌ترین و کامل‌ترین آنها محسوب می‌شود. همان‌طور که مؤلف تصریح کرده، در این کتاب فقط از منابع و مأخذ اهل سنت استفاده شده و با گفتار خودشان به آنان پاسخ داده شده است.

۵. أنساب الأشراف نوشته احمد بن يحيى بلاذري (متوفى ۲۸۰ هجري).
۶. الأخبار الطوال نوشته احمد بن داود دينوري (متوفى ۲۸۲ هجري).
۷. تاريخ اليعقوبي نوشته احمد بن اسحاق يعقوبي (متوفى ۲۹۲ هجري).
۸. تاريخ الرسل و الملوك نوشته ابو جعفر محمد بن جرير طبرى (متوفى ۳۱۰ هجرى).
۹. الفتوح نوشته محمد بن احمد بن على معروف به ابن اعثم كوفي (متوفى ۳۱۴ هجرى).
۱۰. العقد الفريد نوشته احمد بن محمد معروف به ابن عبدربه (متوفى ۳۲۸ هجرى).
۱۱. مروج الذهب و معادن الجوهر نوشته ابوالحسن على بن حسين مسعودي (متوفى ۳۴۶ هجرى).
۱۲. نهج البلاغة جمع آوری شده توسط ابوالحسن محمد بن حسين بن موسی معروف به سید رضی و شریف رضی (متوفی ۴۰۶ هجرى).
۱۳. الكامل في التاريخ نوشته ابن اثیر جزئی (متوفی ۶۳۰ هجرى).
۱۴. شرح نهج البلاغه نوشته عبدالحمید بن هبة الله مدائی مشهور به ابن ابی الحدید (متوفی ۶۵۶ هجرى).
۱۵. بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار عليهم السلام نوشته علامه محمد باقر مجلسی (متوفی ۱۱۱۰ هجرى).

تألیفات معاصرین در مورد جمل‌جنگ

در مورد جمل‌جنگ علاوه بر منابع ذکر شده، در سال‌های اخیر نیز کتاب‌هایی به رشته تحریر در آمده که مهم‌ترین آنها عبارتند از:

۱. أحاديث أم المؤمنين عائشة و أدوار حياتها نوشته علامه سید مرتضی عسکری
این کتاب به چهار مرحله از زندگی عایشه به طور مفصل پرداخته و در هر مرحله به روایات و گزارشات مختلفی اشاره کرده است.

مرحله اول: نقش عایشه در زمان پیامبر اکرم صلوات الله علیه و سلام و خلافت شیخین و دوران حکومت عثمان.

مرحله دوم: نقش عایشه در زمان حکومت امام علی صلوات الله علیه و سلام.

مرحله سوم: نقش عایشه در زمان حکومت معاویه.

مرحله چهارم: نقش عایشه در احادیث.

علامه عسکری در مرحله دوم به مباحث بیعت با امام علی علیهم السلام و جنگ جمل می‌پردازد. چگونگی آغاز جنگ، مراحل مختلف نبرد، نقش طلحه و زبیر در جنگ جمل، ملاقات علی علیهم السلام با طلحه و زبیر، سرگذشت طلحه و زبیر، پایان نبرد، بازگشت عایشه به مدینه و سرگذشت عبدالله بن زبیر و تأثیر او در جنگ جمل از مباحث این بخش است. مؤلف در این کتاب با استناد به منابع حدیثی و تاریخی به بررسی گوشه‌هایی از وقایع صدر اسلام پرداخته است. وی احادیث را که از عایشه نقل شده، جمع‌آوری و بررسی کرده و از طریق سنجهش این احادیث، تصویر روشن‌تری از پاره‌ای از وقایع تاریخی صدر اسلام ارائه کرده است. علامه عسکری در این کتاب سعی کرده تا با استخراج و نقل بخشی از حوادث تاریخی از کتب معتبر و مدارک اصلی و قرار دادن آن در دسترس عموم مردم، شخصیت واقعی و حقیقی عایشه، افکار، عقاید و ویژگی‌های روحی او را به دیگران بشناساند تا میزان اعتبار و ارزش واقعی روایات و احادیث او روشن شود.

۲. فروغ ولایت نوشه آیت الله جعفر سبحانی

آیت الله سبحانی در این کتاب مجموعه زندگانی امیر المؤمنین علیهم السلام را به پنج دوره تقسیم کرده است.

دوره اول: از ولادت تا بعثت

دوره دوم: از بعثت تا هجرت

دوره سوم: از هجرت تا رحلت پیامبر اکرم ﷺ

دوره چهارم: از رحلت پیامبر اکرم ﷺ تا خلافت

دوره پنجم: از خلافت تا شهادت

ایشان به صورت گویا و مستند و خلاصه و با قلمی روان در هر بخش مطالبی را بیان نموده و در برخی موارد آنها را تحلیل کرده تا مخاطبان خود را با زندگی امام علی علیهم السلام آشنا کند و در راستای همین هدف، جنگ جمل را در حدود صد صفحه از کتاب هشتصد صفحه‌ای خود

به مخاطبین عرضه کرده است. ناگفته نهاند که مؤلف محترم در نقل گزارشات تاریخی گاهی برخی از نصوص را بر نصوص دیگر ترجیح می‌دهد و گاهی گزارشات را رد کرده و آن را جانبدارانه و غرض‌ورزی مورخین قلمداد می‌کند و تحلیل‌های ارزشمندی ارائه می‌دهد.

۳. داشتname امام علی علیه السلام زیر نظر علی اکبر رشد

این مجموعه در بردارنده صد و ده مقاله علمی از نویسندهای مختلف از جمله اینجانب در مورد تبیین و تحلیل آموزه‌های امام علی علیه السلام و توصیف و تحلیل سیره آن حضرت است که در دوازده جلد و یک جلد درآمد تدوین یافته است. در جلد ششم این مجموعه مقاله‌ای تحت عنوان «امام علی علیه السلام و مخالفان» و در جلد نهم مقاله‌ای تحت عنوان «ناکثین» در مورد جنگ جمل نوشته شده است. از عناوین این دو مقاله مشخص است که موارد مطرح شده جزئی بوده و جنگ جمل به طور کامل بیان نشده است هر چند در مقاله ناکثین به اکثر موضوعات جمل اشاره شده است.

۴. کتاب الصحيح من سيرة علي بن أبي طالب علیه السلام نوشته علامه محقق سید جعفر مرتضی

عاملی

در این کتاب به طور مفصل به جنگ جمل پرداخته شده و نصوص آن مورد بررسی، تبیین و نقد قرار گرفته است. جلد های بیست و ششم تا سی و پنجم این کتاب پنجاه و سه جلدی به جنگ جمل اختصاص دارد.

از ویژگی‌های مهم روش کار تاریخی علامه سید جعفر مرتضی نشان دادن کارکردهای مباحث تاریخی در دفاع از مبانی کلامی شیعی و همچنین حمله جدی و روشناند به مبانی کلامی مخالفین با استفاده از مستندات تاریخی است. سبک دسته‌بندی مطالب، استفاده از قلمی روان، تحلیل‌های دقیق تاریخی، تبع وسیع در متون، ارزیابی دقیق، ریشه‌یابی هوشمندانه از حوادث، نشان دادن بی‌پروا و بی‌محابای دست‌های جعل و تحریف، افشاءی چهره‌های فریبکار در نگارش متون تاریخی و بررسی دقیق بسیاری از آنها، آشنایی گسترده و عمیق با منابع تاریخی، روش‌های ابتکاری او در تدوین و بررسی سیره، پرداختن به امور اختلافی به خصوص اتهامات ناروا به امیر المؤمنین علیه السلام و نقد و بررسی فضیلت‌سازی‌های دروغین از ویژگی‌های

بر جسته مؤلف در این کتاب است که در بسیاری از آنها از سایر مورخین متمایز می‌باشد. علامه سید جعفر مرتضی عاملی برای شناخت اخبار صحیح و ناصحیح از معیارهایی همچون موافقت با قرآن، بررسی راویان سند حدیث یا گزارش تاریخی، موافقت اخبار با شخصیت افراد، نقد محتوایی گزارشات، توجه به تعارض اخبار در متن یا سند، عدم مخالفت اخبار با امور علمی ثابت شده و موافقت اخبار با احکام فقهی استفاده نموده است. این کتاب یکی از بهترین نوشته‌ها با رویکرد کلامی تاریخی درباره سیره امام علی علیهم السلام در زمان ما می‌باشد.

۵. موسوعة الإمام علي بن أبي طالب علیهم السلام في الكتاب و السنة و التاريخ نوشته محمد

ری شهری

این کتاب یک دوره کامل از زندگی امام علی علیهم السلام با استفاده از منابع روایی و تاریخی فریقین است که در دوازده جلد به زبان عربی تدوین شده و به فارسی نیز ترجمه شده است. گزیده‌نگاری و دوری از تکرار و ارجاع به متون همگون، بهره‌برداری بسیار گسترده از منابع تاریخی و حدیثی فریقین در تبیین شخصیت امام علی علیهم السلام در زمینه‌های مختلف، استفاده از منابع معتبر حدیثی و تاریخی، آشنا کردن مخاطب با نزدیک به هفت هزار متن و نص تاریخی و حدیثی درباره امام علی علیهم السلام، ارائه تحلیل و نظریه به تناسب موضوعات، عرضه نکات مهم در زمینه‌های تاریخ و حدیث، توجه به واقعیت‌ها و نیازهای امروز جامعه، ارائه مطالب به صورت دسته‌بندی و مرتب، شرح الفاظ دشوار و ارائه پانوشت در مورد اشخاص، مکان‌ها، نکات مبهم متون، ارائه نقشه‌های گویا در مورد واقعی تاریخی از نکات و بر جستگی‌های مثبت این کتاب است. این کتاب بیشتر ناظر به جمع‌آوری و دسته‌بندی موضوعات زندگی امام علی علیهم السلام بوده و کمتر به نقد و تحلیل پرداخته و در سرتاسر ارائه نصوص جنگ جمل فقط یک تحلیل «بحث حول مبعوثي الإمام إلى الكوفة» ارائه کرده است.

۶. موسوعة التاريخ الإسلامي نوشته محمد‌هادی یوسفی غروی

روش مؤلف در این کتاب نقل گزارشات تاریخی به صورت روشن و به دور از گزارشات دروغ و اغراض شخصی و استفاده از منابع دست اول خصوصاً از مکتب اهل بیت علیهم السلام است؛ چون گزارشات تاریخی عموماً بدون تحلیل نقل شده و کسانی هم که آن را تحلیل

کرده‌اند در بسیاری از مواقع به خاطر استفاده از منابع غیر معتبر و مستشرقین به خط ارفته‌اند؛ بنابراین لازم است تا با استفاده از منابع معتبر و قدیمی گزارشات تاریخی تحلیل شود و به شباهاتی که توسط مستشرقین و منتقدین به اسلام مطرح شده، پاسخ داده شود. این کتاب به تمامی وقایع جنگ با نظم و ترتیب پرداخته است. نقد و بررسی گزارشات به وسیله گزارشات دیگر و ترجیح برخی از گزارشات بر بعضی دیگر، گزارش متون تحریف شده در مصادر دیگر، اشاره کردن به مصادر و منابع نقل‌های مختلف یک گزارش، ترجمه لغات مشکل در روایات و گزارشات، نقل سند منقولات، معرفی منازل و مکان‌های وقوع جنگ و توضیح ضرب‌المثل‌ها از دیگر امتیازات کتاب است.

۷. سلسلة جواهر التواریخ نوشته علامه شیخ علی کورانی عاملی مؤلف کتاب، جلد پنجم از این جمکن پنج جلدی را به جنگ جمل اختصاص داده است. در این کتاب مباحث جنگ جمل به ترتیب و با تیترهای مناسب و در بیشتر مواقع همراه با جزئیات آمده است. استفاده از منابع دست اول روایی و تاریخی فریقین، استفاده از کلمات بزرگان اهل سنت در تبیین مطالب، نقد آراء کلامی اهل سنت، بیان نکات و تحلیل‌های سودمند و نقد و بررسی گزارشات تاریخی از ویژگی‌های این کتاب است. بحث در مورد شهدای برجسته جنگ جمل، خطبه‌ها و کلمات امیر المؤمنین علی‌الله در بصره و علت زیاد بودن دروغ در این جنگ تحت عنوانی جداگانه از ابتکارات و امتیازات این کتاب است.

۸. موسوعة سيرة أهل البيت علیهم السلام نوشته مرحوم باقر شریف قرشی این کتاب چهل جلدی یک دوره کامل سیره چهارده مucchom علیهم السلام است. مؤلف پنج جلد از این کتاب را به سیره امام علی علیهم السلام اختصاص داده و در حدود صد صفحه از جلد هشتم، جنگ جمل را مطرح کرده است. علامه قرشی با بیان گزارشات تاریخی و بدون تحلیل و یا نگاه خاص کلامی به موضوع جمل، به صورت خلاصه مطالبی درباره این جنگ بیان کرده است. از تعداد صفحاتی که مؤلف درباره جنگ جمل نگاشته، مشخص می‌شود که هدف مؤلف فقط اشاره‌ای گذرا به این جنگ بوده و قصد نقد و بررسی و بیان تمام گزارشات جنگ جمل را نداشته است.

۹. موسوعة عبدالله بن عباس نوشته سید محمد مهدی سید حسن موسوی خرسان
این موسوعه همچنان که از نام آن مشخص است در مورد شخصیت عبدالله بن عباس و
اثبات جلالت و وثاقت ایشان نوشته شده است. مؤلف با توجه به حضور عبدالله بن عباس در
جنگ جمل، در جلد سوم این مجموعه به جنگ جمل پرداخته است. در این کتاب اگر چه مؤلف
برای رسیدن به اهداف خود از گزارشات تاریخی کمک گرفته ولی در برخی موارد با روش
تحلیلی کلامی به بحث پرداخته و مبانی اهل سنت را زیر سؤال می‌برد مانند بیعت اجتماعی
امیر المؤمنین علیه السلام و مقایسه با بیعت مردم با خلیفه اول و دوم و نقد بیعت اجباری خلفا. مؤلف
در برخی موارد با کمک از مطالب بزرگان اهل سنت به تبیین مبحث پرداخته و گزارشات را
تحلیل می‌کند.

پایان نامه‌های تدوین شده در مورد جنگ جمل
درباره جنگ جمل پایان نامه‌های مختلفی در حوزه و دانشگاه نوشته شده که برخی از آنها
عبارة‌تند از:

۱. بررسی ریشه‌های اعتقادی، فرهنگی و تاریخی جنگ جمل، رساله سطح ۳، ابراهیم رضائی کلیری، مرکز تخصصی ائمه اطهار علیهم السلام، مرداد ۱۳۹۹ شمسی.
۲. واکاوی فقهی جنگ‌های جمل، صفين و نہروان از دیدگاه فرقین، رساله سطح ۴، سید محمد صادق، مدرسه عالی فقه و اصول قم، جامعه المصطفی العالمیة، آذر ۱۳۹۶ شمسی.
۳. جريان شناسی ناکثين و قاسطين با تأكيد بر نهج البلاغه، رساله دكتري، امين الله جعفرى، دانشگاه آيت الله حائرى شهرستان ميد، دانشکده الهيات و معارف اسلامي، ۱۳۹۶ شمسى.
۴. علل و زمینه‌های جنگ جمل و پیامدهای آن، کارشناسی ارشد، مهدی رضا خادملو، دانشگاه تربیت معلم تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، شهریور ۱۳۸۴ شمسی.

۵. تأثیر نسب و تعصبات قبیله‌ای در جنگ جمل، کارشناسی ارشد، مهدی فلاخ‌ژاد، دانشگاه خوارزمی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، شهریور ۱۳۹۵ شمسی.
۶. اصول و روش‌های عملیات روانی در سیره علوی؛ با تأکید بر جنگ‌های صفين، جمل و نهروان، کارشناسی ارشد، حسین همازاده ابیانه، دانشگاه امام صادق علیهم السلام، دانشکده علوم اجتماعی، بهمن ۱۳۹۱ شمسی.
۷. ویژگی‌های دو گروه متخصص جنگ جمل از دیدگاه حضرت امیر علیهم السلام، کارشناسی ارشد، حکیمه سادات موسوی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، مجتمع دانشگاهی ولی‌عصر علیهم السلام، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، تابستان ۱۳۹۲ شمسی.
۸. بررسی احتجاج حضرت علی علیهم السلام با طلحه و زبیر، کارشناسی ارشد، حکیمه تبار، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، مجتمع دانشگاهی ولی‌عصر علیهم السلام، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، تابستان ۱۳۹۵ شمسی.
۹. بررسی فقهی حقوقی عملکرد حضرت علی علیهم السلام در جنگ‌های سه گانه جمل و صفين و نهروان، کارشناسی ارشد، حسین مؤمنی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، مجتمع دانشگاهی ولی‌عصر علیهم السلام، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۹۲ شمسی.
۱۰. تأثیر جنگ‌های سه گانه حضرت علی علیهم السلام بر شفاف شدن مرزیندی‌های اجتماعی و سیاسی آن دوران، کارشناسی ارشد، محمد صابر، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، زمستان ۱۳۹۳ شمسی.
۱۱. شناسایی ناکثین و موضع‌گیری امام علی علیهم السلام در برخورد با آنان، کارشناسی ارشد، فهیمه دانشور حسینی، دانشکده اصول الدین قم، ۱۳۷۹ شمسی.

مقالات چاپ شده در مورد جنگ جمل

- درباره جنگ جمل مقالاتی نیز به رشتہ تحریر درآمده است که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم.
۱. نقدی بر دیدگاه مادلونگ درباره بیعت با امام علی علیهم السلام و ریشه جنگ‌های جمل، صفين و نهروان در کتاب «جانشینی حضرت محمد علیهم السلام»، نویسنده: حسین

عبدالحمدی، مرتضی علوی، اسدالله رحیمی، پژوهشنامه کلام، پاییز و زمستان ۱۳۹۵ شمسی، شماره ۵.

۲. سیره علی علیه السلام در برخورد با مخالفان جنگ طلب، محمدحسین مهوری، مجله حکومت اسلامی، پاییز ۱۳۷۹ شمسی، شماره ۱۷.

۳. ارزش‌های اخلاقی امام علی علیه السلام در جنگ، محمد عبدالرضا کشکول جبار الاصدی، جامعه المصطفی العالمیة، موسسه آموزش عالی علوم و معارف، ۱۳۹۶ شمسی.

۴. نقش بنی‌امیه (معاویه) در جنگ جمل، نوروز علی صادقی، فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ اسلام و ایران، دوره جدید، دانشگاه الزهرا علیه السلام، سال ۲۴، شماره ۲۲، تابستان ۱۳۹۳ شمسی.

۵. جنگ‌های سه گانه امام علی علیه السلام علل و مشروعيت آنها، محمدحسن قدردان ملکی، مجله معرفت، شماره ۶۰، اردیبهشت ۱۳۸۲ شمسی.

۶. بازشناسی جنگ‌های امیرالمؤمنین علی علیه السلام از دیدگاه فرقه‌های کلامی، حسین مفتخری و نبی‌الله باقری‌زاد گنجی، مجله تاریخ اسلام، شماره ۴۰، زمستان ۱۳۸۸ شمسی.

۷. پویایی شناسی سیره حضرت علی علیه السلام در مدیریت بحران جنگ جمل، مجید حسنی و ولی‌الله نقی پورفر، مجله مدیریت اسلامی، سال ۲۵، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۶ شمسی.

۸. نقدی بر آمار تلفات جنگ‌های امام علی علیه السلام (جمل، صفين، نهروان)، مصطفی صادقی، فصلنامه تاریخ اسلام، شماره ۷، پاییز ۱۳۸۷ شمسی.

۹. آموزه‌های فقهی جنگ‌های جمل و صفين و نهروان، محمدمهدی آصفی، مجله فقه اهل بیت، شماره ۲۸، ۱۳۸۰ شمسی.

۱۰. کتاب شناسی جنگ جمل، مهدی رضا خادملو، نامه تاریخ پژوهان، پاییز ۱۳۸۹ شمسی، شماره ۲۳.

۱۱. بازشناسی دیدگاه‌های فرق درباره جنگ جمل، مهدی رضا خادملو، نامه تاریخ پژوهان، پاییز ۱۳۸۶ شمسی، شماره ۱۱.

۱۲. معاویه و جنگ جمل، مصطفی معلمی، مجله تاریخ اسلام، ۱۳۸۳ شمسی، شماره ۲۰.
۱۳. خواص امت و جنگ جمل، محمد عرب صالحی، سخن تاریخ، تابستان ۱۳۹۰ شمسی، شماره ۱۳.
۱۴. نوع شناسی همراهی مسلمانان با علی بن ابی طالب علیه السلام در جریان جنگ‌های داخلی، هدیه تقی، پژوهش نامه تاریخ تشیع، تابستان ۱۳۹۶ شمسی، شماره ۲.
۱۵. مناسبات حضرت علی علیه السلام با زبیر بن عوام در عصر خلفای راشدین (از سقیفه تا جنگ جمل)، علی سرافراز، تاریخ نامه خوارزمی، بهار ۱۳۹۷ شمسی، شماره ۲۱.
۱۶. رفتار شناسی زبیر در دوران خلافت امام علی علیه السلام، علی سرافراز، رهیافت تاریخی، زمستان ۱۳۹۶ شمسی، شماره ۲۱.
۱۷. مؤلفه‌های سیاست اخلاقی حضرت علی علیه السلام در مواجهه با اصحاب جمل، محمد حکیمی، دو فصلنامه رهآوردهای سیاسی، پاییز و زمستان ۱۳۹۶ شمسی، شماره ۵۰.
۱۸. روش مقابله با کودتا با محوریت حرکت اصحاب جمل، علی حاجی خانی و سعید جلیلیان، پژوهش نامه نهج البلاغه، زمستان ۱۳۹۶ شمسی، شماره ۲۰.
۱۹. اصول و قواعد حاکم بر رفتار با شورشیان در جنگ‌های داخلی در سیره امام علی علیه السلام (مطالعات موردی جنگ‌های جمل، صفين و نہروان)، عباسعلی عظیمی شوشتاری، پژوهش‌های دفاعی امنیتی اسلام، پاییز و زمستان ۱۳۹۶ شمسی، شماره ۴.
۲۰. ماهیت رفتار سران جمل در ماجرای سقوط بصره، وجیهه میری و هادی وکیلی و علی ناظمیان فرد، پژوهش‌های علوی، پاییز و زمستان ۱۳۹۴ شمسی، شماره ۲.
- ارتباط مستقیم برخی از مباحث کلامی و فقهی مانند حقانیت امیر المؤمنین علیه السلام، عدالت صحابه، بیعت شکنی سران جمل و خروج بر خلیفه مسلمین با حوادث جنگ جمل، اینجانب را بر آن داشت تا بخشی از مباحث مربوط به این جنگ را در درس خارج کلام در حوزه مقدسه قم و مدرسه آیت الله گلپایگانی تدریس نمایم. مجموعه پیش رو پس از طرح و تدریس مباحث به پیشنهاد و تأکید فضلاً بحث و برای قرار گرفتن در دسترس سایر پژوهشگران به همت

یکی از شاگردان برجسته اینجانب تکمیل، تنظیم، تدقیق و مصدر یابی شد. آنچه این اثر را از سایر پژوهش‌های پیرامون جنگ جمل متمایز می‌سازد عبارت است از:

○ ارائه کامل و تفصیلی گزارش‌های مربوط به بیعت مردم با امیرالمؤمنین علیه السلام تا پایان جنگ جمل و حوادث پس از آن.

○ بهره‌گیری و استناد به متون کهن و منابع دست اول فریقین با تأکید بر منابع اهل سنت مانند الطبقات الکبری، تاریخ خلیفه، انساب الاشراف، الامامة و السیاسة، تاریخ الیعقوبی، تاریخ الطبری، الفتوح، العقد الفرید، مروج الذهب و معادن الجوهر، الکامل فی التاریخ و شرح نهج البلاغه با هدف تقویت استدلال در برابر دیدگاه‌های غیر شیعی.

○ تلاش برای ارائه دقیق ترتیب زمانی و موقعیت جغرافیایی رخدادهای جنگ جمل از ابتدای بیعت شکنی طلحه و زبیر و حرکت به سوی مکه تا پایان جنگ.

○ ارزیابی گزارش‌های تاریخی بر مبنای معیارهای تاریخی و کلامی و تبیین دروغپردازی‌ها و تحریفات صورت گرفته در ترسیم جنگ جمل در آثاری چون تاریخ طبری؛ مانند نقل گزارش‌های مربوط به پشمیانی امیرالمؤمنین علیه السلام از جنگ جمل و نمازخواندن آن حضرت بر کشته‌های طرف مقابل.

○ بررسی و تبیین آثار کلامی مترتب بر رخدادهای جنگ جمل؛ مانند بطلان نظریه عدالت صحابه، بیعت شکنی صحابه و مرگ بدون داشتن امام و کفر خروج کننده بر حاکم.

○ پاسخ به شباهات کلامی، تاریخی و فقهی مطرح شده پیرامون جنگ جمل توسط نواصی و مخالفان امیرالمؤمنین علیه السلام مانند اجماعی نبودن و یا اجباری بودن بیعت مردم با امیرالمؤمنین علیه السلام، پشمیانی امام علی علیه السلام از جنگ جمل، خروج عایشه به خاطر اصلاح امت و توبه طلحه، زبیر و عایشه.

○ نشان دادن حقانیت امیرالمؤمنین علیه السلام و مقصر بودن مخالفین ایشان در تمامی مراحل قبل، حین و بعد از جنگ و اختصاص فصلی مجزا و ارائه ادله حقانیت امیرالمؤمنین علیه السلام در این نبرد؛ مانند همراهی کردن بسیاری از صحابه با آن حضرت، روایت متواتر کلاب

حوال، دستور پامبر اکرم صلوات الله عليه و سلام به امیر المؤمنین صلوات الله عليه و سلام برای جنگ با ناکشین، حفانیت امیر المؤمنین از منظر علمای اهل سنت و حمایت اهل بیت صلوات الله عليه و سلام از جنگ های امیر المؤمنین صلوات الله عليه و سلام.

○ اختصاص یک فصل مجزا به تبیین تلاش های گسترده امیر المؤمنین صلوات الله عليه و سلام در راستای جلوگیری از وقوع جنگ و کشتار مسلمانان و طرح مباحثی مانند پیکها و نامه های آن حضرت به سوی سران جمل قبل از جنگ و در نهایت حضور ایشان برای گفتگوی مستقیم با سران جمل.

○ شخصیت شناسی و مروری بر زندگی هفت نفر از مهم ترین یاران امیر المؤمنین صلوات الله عليه و سلام مانند اسلامه، عبدالله بن عباس، مالک اشتر، عمار بن یاسر، محمد بن ابی بکر، زید بن صوحان و عثمان بن حنیف.

○ شخصیت شناسی و مروری بر زندگی هفت نفر از مهم ترین شخصیت های ناکشین مانند عایشه، طلحه بن عبید الله، زبیر بن عوام، مروان بن حکم، عبدالله بن زبیر، عبدالله بن عامر و یعلی بن منیه.

لازم به ذکر است ترجمه های متون عربی به صورت آزاد صورت پذیرفته و برای دسترسی آسان پژوهشگران به متن اصلی، بخشی از متن عربی و محل شاهد در پاورقی با آدرس کامل و دقیق ذکر شده است.

در پایان از فرزند عزیزم جناب ثقة الاسلام ابراهیم رضائی کلیری از شاگردان فاضل و پرتلاش درس های خارج کلام، فقه، اصول و دوره تربیت محقق اینجانب که برای به ثمر نشستن این مجموعه در طول سه سال تلاش فراوان و تحقیقات بسیاری انجام دادند، کمال تشکر را دارم.

از تلاش بی وقه و خستگی ناپذیر فرزند عزیزم محقق فرزانه ثقة الاسلام حسن بلقان آبادی که این اثر را با دقت ارزیابی و تصحیح علمی کردند، تشکر می کنم و از خداوند عزیز می خواهم که بر توفیقات این عزیزان بیفزاید و به زودی شاهد شکوفایی و پیشرفت آنان در عرصه تحقیق و نگارش و تألیف باشیم. ان شاء الله.

مقدمه مؤلف / ۳۷

از خداوند منان می‌خواهم که باقیانده عمرم را وقف تألیف، تصنیف و نشر حقایق و
بالاخص خدمت به اهل‌بیت نبی مکرم ﷺ قرار دهد. آن‌ه سمیع مجیب و ولی التوفیق.

نجم الدین طبسی

مؤسسه ولاء صدیقه کبری علیہ السلام

۱۳۹۹/۸/۲۹ شمسی

۳ ربیع الأول / ۱۴۴۲ هجری قمری